

INTERNATIONAL JOURNAL OF CREATIVE RESEARCH THOUGHTS (IJCRT)

An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

काव्यप्रकाश-सरस्वतीकण्ठाभरणयोरालोके चित्रकाव्यञ्चित्रालङ्कारयोः- तुलनात्मकमध्ययनम्

मनोजरायः, शोधच्छात्रः,

श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, नवदेहली, ११००१६

सारसंक्षेपः - आचार्यमम्मटः काव्यप्रकाशग्रन्थे काव्यस्य लक्षणविषये उक्तवान् - "तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृति पुनः क्वापि"¹। तेन काव्यम् उत्तमम्, मध्यम्, चित्रकाव्यं च इति त्रयः वर्गाः विभज्यन्ते। आचार्यमम्मटः चित्रकाव्य-निरूपणार्थं षष्ठे उल्लासे चित्रकाव्यस्य वर्णनं कृतवान्- 'शब्दचित्रम्' 'अर्थचित्रम्' इति अवरकाव्यस्य प्रकारद्वयं पूर्वमेव उदाहरणं कृतं तत्र गौण-मुख्यभेदात् अर्थ-विचित्रता-शब्द-विचित्रता च सान्निध्यम्।

अपरपक्षे आचार्यभोजः सरस्वतीकण्ठाभरणे चित्रालङ्कारं शब्दालङ्कारः इति कथयति। आचार्यभोजः सरस्वतीकण्ठाभरणे चित्रालङ्कारस्य व्यापकं विश्लेषणं कृतवान्। उपर्युक्ताधारेण अस्य अलङ्कारस्य मुख्यभेदाः (१) वर्णचित्रम् (२) स्थानचित्रम् (३) स्वरचित्रम् (४) आगरचित्रम् (५) गतिचित्रम् (६) बन्धचित्रम्। एतान् वर्णचमत्कारान् आधारीकृत्य सरस्वतीकण्ठाभरणे प्रत्येकस्य वर्णादिचित्रस्य विविधभेदाः सन्ति।

सांकेतिकशब्दाः - काव्यप्रकाशः, चित्रकाव्यम्, सरस्वतीकण्ठाभरणम्, चित्रालङ्कारः,

प्रस्थावना - संस्कृतसाहित्ये अमृतरसास्वादनस्य एकमेव मार्गं काव्यम्। इयं सुधा शब्दार्थयोः संयोगेन औचित्यपूर्णमिलनेन प्रवहति। कालिदासादयः कवयः स्वकाव्येन एव अमृतत्वं प्रस्फुटितवन्तः। आचार्यमम्मटः तस्य काव्यप्रकाश अस्मिन् ग्रन्थे काव्यस्य लक्षणप्रसङ्गे उक्तं - दोषरहितौ, गुणालंकारयुक्तौ (कदाचित् अलंकाररहितः) शब्दार्थौ काव्यम् उच्यते। ग्रन्थे अस्मिन् प्रथमोल्लासे आचार्येण उक्तं काव्यं त्रिविधम् इति। तेषु तृतीयं रूपं चित्रकाव्यं वा अवरकाव्यम् इति। अवरकाव्यस्य लक्षणप्रसङ्गे उक्तं - यत् व्यङ्ग्यार्थरहितं शब्दार्थाभ्यां प्राधान्येन काव्यं तत् चित्रकाव्यम्। चित्रकाव्यं द्विधा विभक्तम् - शब्दचित्रम् अर्थचित्रं च। यस्मिन् काव्ये शब्दस्य एव प्राधान्यं वर्तते अर्थः च गौणरूपे

¹ काव्यप्रकाश, कारिका-४

विद्यमानः अस्ति, तत् एव शब्दचित्रम्। यस्मिन् काव्ये अर्थस्य एव प्राधान्यं वर्तते शब्दगौणरूपे च विद्यमानः अस्ति तत् एव अर्थचित्रम् इति उच्यते।

अपरपक्षे आचार्यभोजः स्वस्य सरस्वतीकण्ठभरणे परवर्तीकाले चित्रकाव्यं शब्दालंकारस्य अन्तर्भुक्तं कृत्वा चित्रालङ्कारम् इति स्वीकृतवान्। आचार्यमम्मटानुसारतः अवरकाव्यं इति चित्रकाव्यं अत्र चित्रं इत्यनेन पदेन गुणालंकारयुक्तं बोध्यते किन्तु आचार्यभोजानुसारतः चित्रं इति चित्रालङ्कारः। अस्मिन् विषये तुलनात्मकम् अध्ययनम् एव अस्य शोधप्रपत्रस्य विषयः अस्ति। अस्य शोधप्रपत्रस्य प्राग्परिकल्पनानिर्मितुं तुलनात्मकशोधपद्धतिम् अनुसरति, शोधप्रपत्रस्य पुनर्गठनार्थं च प्राथमिकगौणतथ्यानां अनुसरणम् अपि कृतम्।

विषयवस्तु - काश्मीरिकविमम्मटस्य काव्ये अलङ्कारशास्त्रस्य प्राचीनाधुनिकशैलीनां विचाराणां च संयोजनम् अस्ति। आचार्यमम्मटस्य काव्यप्रकाशः इति भारतीयालङ्कारशास्त्रस्य इतिहासे बहुचर्चितः बहुप्रशंसितः च ग्रन्थः अस्ति। आचार्यभरतरचितप्राचीननाट्यशास्त्रात् आरभ्य अलङ्कारिकभोजपर्यन्तं काव्यस्य याः गतिप्रकृतयः, विचाराः, मार्गाः, उद्देश्यानि च उद्भासिताः ते सर्वे आचार्यमम्मटस्य काव्यप्रकाशे स्पष्टतया अस्पष्टतया वा रूपेण प्रतिबिम्बिताः सन्ति। आचार्यमम्मटः काव्यप्रकाशग्रन्थे काव्यस्य लक्षणविषये उक्तवान् - "तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृति पुनः कापि"²। तेन काव्यम् उत्तमम्, मध्यम्, चित्रकाव्यं च इति त्रयः वर्गाः विभज्यन्ते। काव्यस्य तृतीयभेदचित्रकाव्यस्य लक्षणप्रसङ्गे उक्तम् -

"शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्गं त्ववरं स्मृतम्"³

स्फुटव्यङ्ग्यं विना काव्यं अधम-काव्यं कथ्यते। चित्रं गुणालङ्कारयुक्तम् च इत्यर्थः। अत्र अव्यङ्ग्येन प्रतीयमानार्थं स्पष्टं नास्ति। शब्दचित्रार्थचित्रपदयोः इत्यस्यार्थः काव्ये यत्र अलङ्कारप्राधान्येन सुन्दरसृष्टिः भवति तत्र शब्दार्थसम्बद्ध इत्यर्थः। शब्दचित्रस्य उदाहरणम्-

“स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरच्छातेतराम्बुच्छटा
मूर्च्छन्मोहमहर्षिहर्षविहितस्नानाह्निकान्हाय वः।
भिद्यादुद्यदुदारदर्दुरदरी दीर्घादरिद्रद्रुम-
द्रोहोद्रेकमहोर्मिमेदुरमदामन्दाकिनीमन्दताम्”⁴

आचार्यमम्मटस्य 'स्वच्छन्दोच्छलत्' इत्यादि शब्दचित्रकाव्यस्य उदाहरणम् अस्ति। अर्थचित्रस्य उदाहरणम् -

“विनिर्गतं मानदमात्ममन्दिराद्भवत्युपश्रुत्य यदृच्छयाऽपि यम्।
ससंभ्रमेन्द्रद्रुतपातितार्गलानिमीलिताक्षीव भियाऽमरावती”⁵

मम्मटेन अर्थचित्रकाव्यस्य उदाहरणरूपेण 'विनिर्गतं मानदम्' इत्यादीनि उद्धृतानि।

एतत् अतिरिच्य आचार्यमम्मटः चित्रकाव्य-निरूपणार्थं षष्ठे उल्लासे चित्रकाव्यस्य वर्णनं कृतवान्-

“शब्दार्थचित्रं यत्पूर्वं काव्यद्वयमुदाहृतम्।

² काव्यप्रकाश, कारिका-४

³ काव्यप्रकाश, १.५

⁴ काव्यप्रकाश, १.५ उदाहरण

⁵ काव्यप्रकाश, १.५ उदाहरण

गुणप्राधान्यतस्तत्र स्थितिश्चित्रार्थशब्दयोः” ॥⁶

अर्थात् ‘शब्दचित्रम्’ ‘अर्थचित्रम्’ इति अवरकाव्यस्य प्रकारद्वयं पूर्वमेव उदाहरणं कृतं तत्र गौण-मुख्यभेदात् अर्थ-विचित्रता-शब्द-विचित्रता च सान्निध्यम्।

न तु शब्दचित्रे अर्थचित्रत्वम् अर्थचित्रे च शब्दचित्रत्वम् अभावः दृश्यते। अत्र न शब्दचित्रे अर्थविविधतायाः अभावः, न च अर्थचित्रे शब्दवैचित्र्यः इति अभिप्रायः। एवं च उक्तम् – ‘केचन आलङ्कारिकाः प्रायः तादृशं प्रतिपादयन्ति स्म यत् काव्यस्य सौन्दर्यं रूपकादिकं भवेत्’, अर्थात् यतः स्त्रीणां मुखं सुन्दरम् अपि अलङ्कारं विना न शोभते। अन्ये अपि आलङ्कारिकाः सन्ति ये काव्यसाक्षात्कारदृष्ट्या उपमादीन् बाह्याः इति उक्तवान्, यतः काव्ये सौन्दर्यस्य आधारः शब्दः इति भवति।

शब्दचित्रं यथा-

“प्रथममरुणच्छायस्तावत्ततः कनकप्रभ-स्तदनु विरहोत्ताम्यत्तन्वीकपोलतलद्युतिः।

उदयति ततो ध्वान्तध्वंसक्षमः क्षणदा मुखे सरसबिसिनीकन्दच्छेदच्छविर्मृगलाञ्छनः” ॥⁷

अर्थात् ‘रात्रेः आरम्भे’ इति चन्द्रः निर्गच्छति - इदानीं नीलवर्णः, इदानीं सुवर्णसदृशः, इदानीं विरह-क्लान्तः कामिणी-गण्ड-अस्थि-प्रभा-सहितः, इदानीं मधुर-कमल-काण्डस्य खण्डाः इव धवलः अधुना च तामस्तोमभङ्गं कर्तुं सर्वथा समर्थः।

अर्थचित्रं यथा-

“ते दृष्टिमात्रपतिता अपि कस्य नात्र क्षोभाय पक्ष्मलदृशामलकाः खलाश्च।

नीचाः सदैव सविलासमलीकलग्ना ये कालतां कुटिलतामिव न त्यजन्ति” ॥⁸

अत्र काव्यसौन्दर्यस्य एकमात्रं कारणं व्युत्पत्तिशास्त्रस्य चमत्कारः, अत्र कविना अलकावली, खल-मण्डली च कविना समाननिदानं वर्णितम्। यथा विद्वांसः अभिप्रेतार्थं विशिष्टशब्दान् निर्वाचनं कुर्वन्ति, तेषु ‘उपमा’ इत्यस्य छाया अपि दृश्यते।

अपरपक्षे आचार्यभोजः सरस्वतीकण्ठभरणे चित्रालङ्कारं शब्दालङ्कारः इति कथयति। सः शब्दालङ्कारस्य लक्षणम् अवदत् -

“ये व्युत्पत्तिना शब्दमलंकर्तुमिह क्षमाः।

शब्दालंकार संज्ञास्ते ज्ञेया जात्यादयो बुधैः” ॥⁹

आचार्यभोजस्य मते शब्दालङ्कारस्य काव्यं धर्मस्य बाह्यरूपम् इति उक्तम्-

“शब्दार्थौ संज्ञाभिरलंकारान् कवईश्वरआः।

बाह्यानाभ्यान्तरावाह्याभ्यन्तरांश्चानुशासति” ॥¹⁰

चित्रकाव्यस्य चित्रालंकारस्य वा क्षेत्रं सुविस्तृतम्। एतत् साहित्यं प्रतिक्षणं नवीनतायाः वेशं धारयित्वा स्वस्य महिमां अक्षुण्णं स्थितम्। मानवाः सदैव चमत्कारं प्रति आकृष्टाः भवन्ति। कवयरपि चमत्कारेण

⁶ काव्यप्रकाश, ६. ४८

⁷ काव्यप्रकाश, ६ उदाहरण १३६

⁸ काव्यप्रकाश, ६ उदाहरण १४०

⁹ सरस्वतीकण्ठाभरणम् २.२

¹⁰ सरस्वतीकण्ठाभरणम् २.१

प्रभाविताः भूत्वा काव्यस्य एतत् विषयं प्रति अग्रसरन्ति। एषा परम्परा काव्यशास्त्रस्य इतिहासे अतीव समृद्धा प्राचीना च । सर्वदा किञ्चित् नवीनं योज्यते। अधुनाकाले “अभिनवसितारावनसवादर” इति आन्ध्रप्रदेशस्य विद्वान् श्री बच्चू सुब्बाराव गुप्तस्य अनन्यः कृतिः अस्ति, अस्मिन् काव्ये प्रतिछन्दसः एव चित्रं प्रस्तुयति। “किरातार्जुनीयम्” “शिशुपालवधम्” चेति महाकाव्यद्वयात् एवं ज्ञायते यत् तस्मिन् काले चित्रमार्गस्य प्रयोगः इति महतां कवीनां कवित्वस्य मानदण्डरूपेण परिगणितो अभवत्। उभयोः महाकाव्ययोः प्रतिसर्गं चित्रमार्गप्रदर्शनेन एव समाप्तो अभवत्।

आचार्यभोजः चित्रस्य लक्षणविषये उक्तवान्

‘वर्णस्थानस्वरकारगतिबन्धनप्रतिः यह।

नियमस्तद्बुधैः शोधा चित्रमित्या भिधियते ॥¹¹

अर्थात् उच्चारणस्थानम्, भिन्न-भिन्न-स्वर-आकार-वेग-बन्धन-विषये नियमान् विद्वद्भिः चित्रकाव्यम् इति कथ्यते।

सामान्यतः छन्दसि व्यञ्जनवर्णादियुक्तानां शब्दानां क्रमशः व्यवहारः भवति, परन्तु तेषु शब्देषु भेदं कृत्वा काव्ये चमत्कारः सृज्यते तदा चित्रकाव्यं भवति। अत्र ‘वर्ण’ इत्यस्य अर्थः व्यञ्जनः, ‘स्थानम्’ इति कण्ठः, तालुः इत्यादिस्थानीयवर्णानां प्रयोगः दृश्यते। ‘स्वरः’ इत्यर्थः अ, ई, उ इत्यादयः। प्रकृतिसदृशी (अष्टदलकमलबन्धादि) या वर्णमाला व्यवस्था सा आकारचित्रम् इति उच्यते। पठनस्य एकः विशेषः मार्गः गतिः इति कथ्यते (अर्द्धभ्रं, सर्वतोभद्रा इत्यादयः) यत्र अक्षराणि विशेषरूपेण सुसज्जितानि भवन्ति तत्र बन्धः भवति। यथा विविदित-वन्ध इत्यादि। आचार्यभोजः सरस्वतीकण्ठभरणे चित्रलङ्कारस्य व्यापकं विश्लेषणं कृतवान् । उपर्युक्ताधारेण अस्य अलङ्कारस्य मुख्यभेदाः (१) वर्णचित्रम् (२) स्थानचित्रम् (३) स्वरचित्रम् (४) आगरचित्रम् (५) गतिचित्रम् (६) बन्धचित्रम्। एतान् वर्णचमत्कारान् आधारीकृत्य सरस्वतीकण्ठाभरणे प्रत्येकस्य वर्णादिचित्रस्य विविधभेदाः सन्ति।

चतुर्व्यञ्जनवर्णचित्रम्-

जजौजोजाजिजिज्जाजी तं ततोऽतिततातितुत।

भाभोऽभीभाभिभूभाभूरारारिररिरीरः ॥¹²

‘अस्मिन् श्लोके केवलं चत्वारः व्यंजनाः ‘ज’, ‘त’, ‘म’, ‘र’ च प्रयुक्ताः। श्लोकऽयं चतुर्व्यञ्जनवर्णचित्रस्योदहरणम् । एतत् अतिरिच्य त्रिव्यञ्जन - द्विव्यञ्जन - एकव्यञ्जनादयः विद्यन्ते।

स्थानचित्रम् :-

यानि वर्णानि उच्चारणस्थानानि समतुल्लं भवन्ति तानि वर्णानि स्थानचित्रस्य अधः प्रयुज्यन्ते। स्थानचित्रविषये आचार्यभोजेन उक्तं - कण्ठदन्तनासिकौष्ठतालुमुर्धाजिह्वामूलयोः उच्चारणस्थानानि व्याकरणे कथितानि।

“अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा।

जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च”¹³

¹¹ सरस्वतीकण्ठाभरणम् २.१०९

¹² सरस्वतीकण्ठाभरणम् २०५६

¹³ स कए केदारनाथ शुक्ल, व्याख्या भागए पृष्ठ २६७

यत्र वर्णमानचित्रे केवलं एकम्, द्वौ, त्रीणि वा चत्वारि वा केचन विशेषतया व्युत्पन्नाः वर्णाः उपयोक्तुं शक्यन्ते, तत्र स्थानचित्रे एकस्थानात् वा अनेकस्थानात् बहवः वर्णाः बहिः आगच्छन्ति, एकस्थानात् एकः अपि वर्णः न उद्भवति।

भोज इत्यनेन स्थानचित्रस्य लिखितरूपरेखा प्रस्तुता।

स्वरचित्रम् : - केवलम् एकमनेकं वा ह्रस्वं दीर्घस्वरं वा आगते श्लोकः विचित्रतां प्राप्नोति। दण्ड्यनुसारेण चत्वारि स्वरम्, स्थानं वर्णञ्च पर्यन्तं चित्रता शोभते।

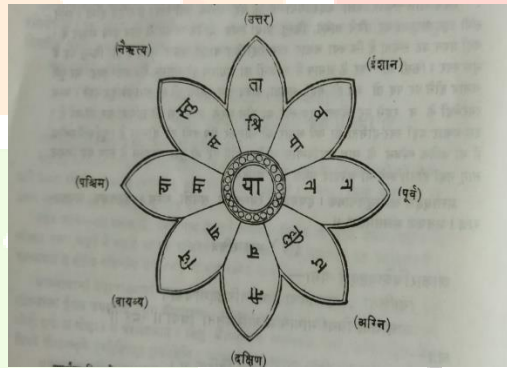
स्वरचित्रेषु ह्रस्वैकम्बरं यथा-

“उरुगुं द्यगुरुं युत्सु चुक्रशुस्तुष्टुवुः पुरु।

लुलुभुः पुपुषुर्मुत्सु मुमुहर्नु मुहर्मुहः” ॥¹⁴

एतत् अतिरिच्य दीर्घैकस्वरं, ह्रस्वद्विस्वरादि विद्यते।

आकारचित्रम् - सर्वाकारचित्राः कमल-बन्धवत् । तेषु अष्टदलः प्रसिद्धतमः। आचार्यभोजः प्रथमम् आकारचित्रमिति नाम दत्तवान्, तदनन्तरम् उदाहरणम् इति, अन्ते च आकारचित्रस्य अक्षराणां व्यवस्थापनाविधिं व्याख्यातवान्। अत्र विन्यासक्रमविषये उच्यते यत् अष्टदलयुक्तकमले एकः गोलकः अस्ति यः कर्णिका इति कथ्यते। अस्याः कर्णिकायाः पल्लवानि चतुर्भिः प्रमुखैः तथा चतुर्भिः उपदिशैः प्रसरन्ति। एतत् निम्नलिखितचित्रात् स्पष्टम् अस्ति

चित्रम् - आकारचित्रम्¹⁵

आकारचित्रेष्वष्टदलं यथा-

'याश्रिता पावनतया यातनच्छिदनीचया ।

याचनीया धिया मायायामायासं स्तुता श्रिया' ॥¹⁶

गतिचित्रः - सम्भवतः भोजः एव एकमात्रम् आचार्यः यः गतिं पाठं वा आधारीकृत्य चमत्कारं जनयति पद्धतिमेनां गतिचित्रस्य नाम दत्तवान् । आचार्यरुद्रटेण गतिचित्रमिदम् एकप्रकारं चलचित्रमिति कथ्यते। किन्तु भोजः गतिचित्रस्य नवीनान् भेदान् कृतवान् । भोजस्य गतिचित्रस्य मुख्यप्रकाराः सन्ति - गतप्रत्यागतगतिचित्रम्, अक्षरगतगतिचित्रम्, श्लोकान्तरगतगतिचित्रम्, भाषान्तरगतगतिचित्रम्, अर्थानुगतगतिचित्रम्, तुरगपदगतिचित्रम्, अर्धभ्रमगतिचित्रम्, सर्वतोभद्रगतिचित्रम्।

गतप्रत्यागतगतिचित्रम् -

¹⁴ सरस्वतीकमठाभरणम्, २. २७६

¹⁵ सरस्वतीकमठाभरणम्, एकामेश्वरनाथ मिश्र, पृष्ठा ४१२

¹⁶ सरस्वतीकमठाभरणम्, २. २८१

“वराणगभीर इव सरभिग्नारवा।

करितारिवधा सेना नसेधवरितारिका” ॥¹⁷

बन्धचित्रम् - भोजेन उल्लिखितानि बन्धानि द्विचतुष्कबन्धचित्रम्, द्विशृङ्गटकबन्धचित्रम्, विविदितबन्धचित्रम्, शारायणबन्धचित्रम्, व्योमबन्धचित्रम्, मुरर्जबन्धचित्रम्, एकाक्षरमुरर्जबन्धचित्रम्, मुरर्जप्रस्तारबन्धचित्रम्। एतेषु प्रस्तावितेषु बन्धेषु "स्थालिपुलाकन्याय" इत्यत्र द्वौ बन्धौ, दुर्लभौ स्तः।

विविदितबन्धचित्रम् - पञ्चशृङ्गयुक्तं चक्रं विविदितचक्रमिति कथ्यते। अस्मिन् क्रमेण रेखा लम्बरेखातः गच्छति यत्र यत्र स्वं परिभ्रमति वा छिनत्ति वा तत्र तत्र स्थितानां वर्णमालानां समाहारेण श्लोकस्य प्रथमार्धं निर्मायते। उत्तरं यस्मात् बन्धरेखा आरब्धा तस्यैव शीर्षबिन्दोः अक्षरात् आरभ्य यदि वर्णमागत्य पुनः वृत्ताकारः भवति।

यथा -

“शिखरादन्यतरस्मात्प्रतिपर्वं भ्रमति रेखयाद्यर्धम्।

नेमौ तदितरमर्धे विविडितचक्राभिधे बन्धे” ॥¹⁸

उपर्युक्तविमर्शात् वक्तुं शक्यते यत् आचार्यमम्मटेन चित्रकाव्यम् अवरकाव्यं वा समार्थकमुक्तम्। शब्दार्थासम्बद्धाः किन्तु स्फुटप्रतीयमानार्थं विना काव्यं अधम-काव्यं कथ्यते। चित्रं गुणालङ्कारयुक्तम् इत्यर्थः। अत्र अव्यङ्गेन प्रतीयमानार्थं स्पष्टं नास्ति। चित्रकाव्यं शब्दचित्रं अर्थचित्रं च द्विधाविभक्तम्। अपरपक्षे आचार्यभोजः स्वस्य सरस्वतीकण्ठकरणे चित्रकाव्यं शब्दलंकारस्य आन्तर्भुक्तम् चित्रालङ्कारम् इति स्वीकृतवान्। आचार्यमम्मटानुसारतः चित्रं इति चित्रकाव्यं किन्तु आचार्यभोजानुसारतः चित्रं इति चित्रालङ्कारः। अस्य अलङ्कारस्य मुख्यभेदाः (१) वर्णचित्रम् (२) स्थानचित्रम् (३) स्वरचित्रम् (४) आगरचित्रम् (५) गतिचित्रम् (६) बन्धचित्रम्।

उसंहारम् - संस्कृतकाव्यशास्त्रे चित्रकाव्यं तथा चित्रालङ्कार इत्येतयोः विशेषः महत्त्वपूर्णः विषयः अस्ति। काव्यप्रकाशे मम्मटाचार्येण तथा सरस्वतीकण्ठाभरणे भोजराजेन एतयोः विषययोः विशदं निरूपणं कृतम्। उभयोः ग्रन्थयोः मतभेदः तथा साम्यं च दृश्यते।

काव्यप्रकाशे मम्मटाचार्यः चित्रकाव्यं तादृशं काव्यम् इति मन्यते, यत्र शब्दवैचित्र्यम् अथवा रचनावैचित्र्यं प्रधानं भवति। तत्र अर्थस्य अपेक्षया शब्दरचना, वर्णविन्यासः, आकृतिविशेषः च अधिकं महत्त्वं लभते। यथा पद्मबन्धः, चक्रबन्धः, गोमूत्रिकाबन्धः इत्यादयः चित्रकाव्यस्य उदाहरणानि सन्ति। मम्मटाचार्यस्य मते एतत् काव्यस्य गौणप्रकारः, यतः तत्र रसादीनां प्रमुखता न भवति।

¹⁷ सरस्वतीकण्ठाभरणम्, २. २९९

¹⁸ सरस्वतीकण्ठाभरणम्, २. ३१६

अपरतः सरस्वतीकण्ठाभरणे भोजराजः चित्रालङ्कारस्य विस्तृतं विवेचनं करोति। तस्य मते चित्रालङ्कारः सः अलङ्कारः अस्ति, यत्र शब्दानां विन्यासेन, आवृत्त्या, अनुप्रासेन, अथवा वर्णव्यवस्थया काव्ये विशेषः सौन्दर्यप्रभावः जायते। भोजराजः शब्दचित्रम् तथा अर्थचित्रम् इति द्विविधं भेदम् अपि निरूपयति।

तुलनात्मकदृष्ट्या ज्ञायते यत् काव्यप्रकाशे चित्रकाव्यं काव्यस्य एकः विशेषः प्रकारः इति प्रतिपादितम्, किन्तु सरस्वतीकण्ठाभरणे चित्रालङ्कारः अलङ्काररूपेण निरूपितः। उभयोः ग्रन्थयोः शब्दवैचित्र्यस्य महत्त्वं स्वीकृतम्, किन्तु विवेचनपद्धतिः तथा वर्गीकरणं भिन्नं दृश्यते।

अतः निष्कर्षतः वक्तुं शक्यते यत् चित्रकाव्यं तथा चित्रालङ्कारः उभौ अपि काव्यस्य सौन्दर्यवर्धकौ तत्त्वौ स्तः। काव्यप्रकाशः तस्य काव्यरूपत्वं प्रतिपादयति, सरस्वतीकण्ठाभरणं तु अलङ्काररूपेण तस्य महत्त्वं दर्शयति।

ग्रन्थसूची

काव्यप्रकाश, विपदभञ्जन पाल(सम्पा), विमलाकान्त मुखोपाध्याय(अनु) संस्कृत पुस्तक भान्डार, कोलकाता, १४२४

काव्यप्रकाश, आचार्य रामानन्द(सम्पा) संस्कृत पुस्तक भान्डार, कोलकाता, १९९८

काव्यप्रकाश, सत्यव्रत सिंह, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, २०१६

चित्रबन्धावतारिका, शर्मारामावतार, मण्डनमिश्र(सम्पा) श्रीलालवाहादुरशास्त्रीकेन्द्रीयसंस्कृतविद्यापिठम्, नई दिल्ली, १९८९-९०

सरस्वतीकण्ठाभरण का आलंकार निरूपण, केदारनाथ शुक्ला, देवनागर प्रकाशन, जयपुर, १९८३

सरस्वतीकण्ठाभरणम्, पण्डित कादारनाथशर्मा, वासुदेवशर्मा, चौखम्बा ओरियेणटाल, १९८७

सरस्वतीकण्ठाभरणम्(भोजदेव) जीवानन्द विद्यासागर, कोलकाता।